

ELS CAMPANARS DE TORRE DE TIPOLOGIA LLOMBARDA DE LA COMARCA DE L'ALT URGELL I DEL PRINCIPAT D'ANDORRA: ANÀLISI COMPARATIVA*

M. TERESA MATAS I BLANXART
JOSEP M. PALAU I BADUELL**

RESUM

Estudi de les característiques tipològiques i arquitectòniques dels campanars de torre de tipus llombard de la comarca de l'Alt Urgell i del Principat d'Andorra, en el qual s'analitzen els diferents ítems constructius (nivells, finestres, decoració, etc.) que permetran fer un estudi comparatiu entre els campanars d'aquestes contrades, alhora que cercar els seus corrents d'influència.

PARAULES CLAU: campanar, romànic, llombard, Alt Urgell, Andorra.

ABSTRACT

Study of the typological and architectural characteristics of the Romanesque bell towers in Lombard style from Alt Urgell and Andorra, in which several constructive items (levels, windows, decoration, etc) are analyzed. These allow to do a comparative study between these bell towers and to find their influences.

KEY WORDS: bell tower, Romanesque, Lombard style, Alt Urgell, Andorra.

Com a conseqüència del treball de recerca dut a terme pel Centre d'Art Romànic Català (ARCAT)¹ a la comarca de l'Alt Urgell i al Principat d'Andorra, se'ns han plantejat diferents interrogants i problemàtiques, totes de gran in-

* El resultat d'aquesta investigació ha estat possible gràcies al suport de l'Institut d'Estudis Catalans donat als Programes de Recerca durant el trienni 2005-2007.

** Centre d'Art Romànic Català (ARCAT). Institut d'Estudis Catalans.

1. El Centre d'Art Romànic Català (ARCAT), de l'Institut d'Estudis Catalans, fou creat l'any 1984 i actualment té una base de dades que conté informació de més de 3.500 edificis religiosos catalans dels segles IX-XIII, estudiats en els seus aspectes arquitectònic, escultòric, pictòric, iconogràfic i de les arts de l'objecte.

terès, les quals ens han animat a iniciar un estudi de campanars de torre llobards per tal de poder completar la informació de què disposa la base de dades sobre aquest aspecte arquitectònic puntual.²

Som conscients que aquesta investigació no serà del tot exhaustiva, ateses les dificultats que comporta l'anàlisi d'alguns elements arquitectònics o decoratius a conseqüència de la impossibilitat de mesurar-los i observar-los de prop a causa de l'alçada de les construccions i de les dificultats d'accés.

Un altre factor que s'hi suma és la manca d'estudis bibliogràfics que centrin la investigació objecte del nostre d'interès.³ Un altre punt d'incertesa és poder copsar la transcendència del campanar com a element arquitectònic integrat a l'estructura d'un edifici, alhora que poder deduir la relació existent entre les volumetries exteriors de l'edifici i l'espai constructiu que ocupa el cloquer.

Un altre problema que pot emascarar la realitat d'aquesta investigació són les possibles modificacions i transformacions que han sofert en el decurs de la seva història, algunes de les quals fetes darrerament, en les últimes campanyes de restauració dutes a terme pels estaments oficials.

Plantejades les dificultats que poden, en part, distorsionar el nostre projecte d'investigació, l'objectiu final de l'estudi és obtenir una aproximació tipològica i arquitectònica dels elements que configuren els cloquers de torre llobards: tipus d'aparell, tipologies de finestres, nombre de pisos, els elements ornamentals que els decoren, les ubicacions respecte a l'orientació del temple, dates d'edificació, etcètera, i fer un estudi comparatiu dels models de cloquer d'aquests dos territoris veïns, tot cercant els models en què s'emmirallaven.

Models i tipologies de campanars

D'entre les més de 3.500 esglésies que ARCAT té analitzades en la seva base de dades, s'ha observat que en les edificacions religioses catalanes compreses entre els segles X i XIII, hi ha diferents prototipus o models de cloquers: els més senzills i comuns en aquelles estructures més rústegues i populars són

2. Aquest treball completa els estudis publicats per M. Teresa MATAS I BLANXART i Esperança PIQUER I FERRER, «Aproximació a l'estudi tipològic dels campanars de torre de tipus llobard a la Plana de Vic», *Llobard: Estudis d'Art Medieval* (Barcelona), vol. IV (1990), p. 97-124 i Joan-F. CABESTANY I FORT i M. Teresa MATAS I BLANXART, «Aproximació a les tipologies constructives dels campanars de torre romànica a Catalunya (s. XI-XIII)», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* (Codalet), vol. XXVII (1996), p. 25-32.

3. Quant als campanars d'Andorra, vegeu l'aportació de Marta PLANAS DE LA MAZA i Josep M. BOSCH CASADEVALL, «Les clocher-tour romans des vallées d'Andorre», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* (Codalet), vol. XXVII (1996), p. 109-122.

els dits de cadireta, d'espadanya o de paret. Acostumen a coronar els edificis religiosos de nuclis de població rurals i la seva tipologia es redueix al sobrealçament d'un mur foradat, el qual pot tenir un nombre diferent d'obertures, la funció de les quals és sostenir les campanes que faran els tocs d'oració als fidels i altres esdeveniments litúrgics.

Un tipus més complex el formen els campanars de torre. Entre aquests cal també diferenciar el tipus més modest, l'alçada del qual no sol sobrepassar massa la volumetria del cos de l'edifici. Aquells que es reuneixen en aquest grup solen tenir un denominador comú: la manca d'incorporació ornamental en els murs laterals, de manera que presenten un únic element que trenca la nuesa del parament: ens referim a les finestres de mig punt que s'obren equidistants sota la coberta piramidal del coronament del cloquer. Aquest model de construcció senzill s'edificarà, sense massa variacions, al llarg dels segles XI i XII, i la seva tipologia s'estendrà arreu de Catalunya amb unes correspondències estilístiques que podríem catalogar d'anàlogues.

Puig i Cadafalch⁴ i Chueca Goitia,⁵ en fer els estudis dels tipus de campanar de torre fan una clara distinció entre els campanars de cadireta i els anomenats «grandiosos o importants». Ambdós autors comenten que els primers es caracteritzen perquè el seu perímetre reduït només permet una composició per cara, en oposició als segons, els quals es defineixen per tenir una estructura amb base a dos eixos que constitueixen una juxtaposició de dos campanars de tipus senzill.

Noël Bailbe,⁶ en analitzar els cloquers del període de l'abat Oliba segons els tipus de finestres que apareixen en els diferents pisos, els classifica en tres grups diferents: un primer model, que estaria representat pel campanar de Sant Martí del Canigó (Conflent); un segon prototipus, el paradigma del qual el trobaríem a Sant Vicenç de Rià (Conflent); i un tercer que estaria representat pel de Sant Pau del Pi (Conflent).

Segons Chueca Goitia,⁷ la continuïtat de les característiques arquitectòniques dels campanars de torre de planta quadrada a les terres catalanes perdura sense notòries modificacions fins al segle XII, on la tipologia del carreu és l'element que diferencia aquest tipus de construccions.

4. Josep PUIG I CADAFALCH, Antoni de FALGUERA i Josep GODAY, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. II, *L'arquitectura romànica fins a les darreries del segle XI*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1983 (2a. ed. facs.), p. 377 i 379.

5. Fernando CHUECA GOITIA, *Historia de la arquitectura española: Edad Antigua y Edad Media*, Madrid, Dossat, 1965, p. 157.

6. Noël BAILBE, «Le clocher tour au temps d'Oliba», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxà* (Codalet), núm. III (1972), p. 81-89.

7. Fernando CHUECA GOITIA, *Historia de la arquitectura...*, p. 157.

Campanars de torre llombards de la comarca de l'Alt Urgell

*Sant Martí d'Ars (mun. les Valls de Valira)*⁸

Arquitectònicament, per dissort, l'església d'Ars ha sofert moltes modificacions. De l'edifici romànic només se'n conserva el mur de migdia i el campanar.

El cloquer, situat al costat del mur de tramuntana, té una ubicació forçada respecte a l'església, tal vegada per permetre l'accés a l'interior del temple. Aquesta situació estranya des del punt de vista arquitectònic dóna lloc a establir diferents hipòtesis: una fóra que, originàriament, aquest fos aïllat, o bé que el campanar fos integrat a un edifici preexistent i que, en el decurs del temps, aquest edifici fos substituït per l'actual.

El campanar de Sant Martí d'Ars és una torre de planta circular que mesura 3,75 m de diàmetre i uns 15 m d'alçada. S'estructura en tres nivells amb obertures d'espitllera al primer nivell i amb finestres de tipus geminat amb columna i capitell mensuliforme en el segon i el tercer. Hem de comentar, emperò, que els finestrals del segon nivell del costat nord i oest estan actualment tapiats i que els del tercer registre tenen unes dimensions més reduïdes. El de la vessant nord d'aquest mateix pis fou remodelat i convertit en una espitllera amb llinda retallada a l'arc i el del costat sud ha perdut la columna de pedra, la qual ha estat substituïda per una de fusta. Hem observat que la distribució de les finestres d'aquest campanar d'Ars té una particularitat: les espitlleres no es troben situades a la verticalitat dels eixos de simetria de les obertures superiors, sinó que la seva llum coincideix amb la perpendicular dels paraments dels trams massissos.

La part de dalt del cloquer està decorada amb una successió d'arcuacions cegues sobre mènsules triangulars, damunt de les quals s'hi disposa el ràfec de la coberta.

El tipus d'aparell és uniforme en tot el parament i es configura per uns carreus petits i allargassats de tall regular que es disposen en filades horitzontals.

El campanar de Sant Martí d'Ars és un dels exemples de cloquer de torre circular més interessants que s'han conservat a Catalunya. La seva tipologia és comparable amb el de Sant Serni de Gavarra (Coll de Nargó, Alt Urgell), per bé que d'estructura més senzilla, i amb el de Santa Coloma d'Andorra

8. Vegeu ARCAT codi 319; VIDAL-VILASECA, *El romànic de l'Alt Urgell*, Barcelona, s. n., 1977, p. 241, 243 i 244; Joan-Albert ADELL I GISBERT i M. Lluïsa CASES I LOSCOS, «Sant Martí d'Ars», a *Catalunya romànica*, vol. VI, *L'Alt Urgell, Andorra*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 142-143.

(Andorra la Vella), el qual disposa d'una esplèndida decoració d'estil llobard. No podem oblidar el campanar rodó de Sant Serni de Tavèrnoles (les Valls de Valira, Alt Urgell), el qual, malauradament fou mutilat. Malgrat desconèixer la seva tipologia i esplendor, de ben segur que, per la importància del monestir, aquest cloquer degué ésser el prototipus i el model a imitar d'aquells que s'han conservat en les esglésies properes al seu radi d'influència.

Les característiques arquitectòniques del campanar de Sant Martí d'Ars denoten un gran domini de la tècnica constructiva i ens fan pensar que degué ésser erigit vers la segona meitat del segle XI o, potser, a inicis del segle XII.

*Sant Martí de Bescaran (mun. les Valls de Valira)*⁹

De l'antiga església romànica de Sant Martí de Bescaran, actualment només en resta el campanar de planta quadrada, que mesura 4,40 m per 4,40 m i uns 17 m d'alçada. En unes fotografies antigues de l'Arxiu Mas¹⁰ encara es poden veure els vestigis del temple, els quals corresponien a un edifici de nau única orientat a llevant amb absis semicircular a la capçalera, i que el campanar era adossat al mur sud, a prop del presbiteri.

Està decorat a la part superior amb tres pisos de finestres geminades diferenciats cadascun per una successió d'arcuacions cegues. En realitat, en estudiar l'interior del cloquer, hom s'adona que aquesta construcció té sis nivells. La porta d'entrada al mur nord, que devia comunicar amb la nau, assenyalava la planta més baixa. Dels dos registres immediats, només el tercer resta indicat exteriorment per una petita espitllera coronada amb un arc de mig punt treballat amb unes dovelles disposades radialment, amb l'eix de simetria vertical coincident amb la columna que divideix la finestra geminada que hom veu al cos que ocupa l'espai superior. Les obertures geminades dels registres quart i cinquè es divideixen per un pilar, mentre que les del sisè pis, a excepció de la façana est, ho fan amb una columna de fust circular que suporta un capitell mensuliforme.

Com la majoria d'aquestes torres, en el decurs del temps ha sofert diverses transformacions en la seva estructura. En el campanar de Bescaran, els testimonis d'aquestes modificacions són ben palesos en els finestrals del darrer pis, els quals apareixen tapiats fins a mitja alçada. També s'hi pot observar que hi

9. Vegeu ARCAT codi 356; VIDAL-VILASECA, *El romànic de l'Alt Urgell*, Barcelona, s. n., 1977, p. 276 i 278; Manuel ANGLADA I BAYÉS, «Sant Martí de Bescaran», a *Catalunya romànica*, vol. VI, p. 152-154.

10. Clixés 1709E i 4099C, ambdós de l'any 1908, de l'Arxiu Mas.

ha algunes columnes i arcades, les quals han estat modificades o paredades, segons l'ús o el destí que s'ha volgut donar en aquest espai arquitectònic.

La decoració d'arquets que delimita el tercer i quart pis i la base de la coberta piramidal, té un nombre variable d'arcuacions. En el primer i en el segon tram oscil·len entre quatre i sis els arquets que separen els finestrals, mentre que a la seriació que apareix sota el ràfec de la cornisa n'hi ha sis en totes les cares. La construcció d'aquest element ornamental es treballa amb una successió de petits carreus, els vèrtexs dels quals descansen sobre uns elements mensulats molt senzills d'estructura triangular, els quals no presenten cap tipus de decoració. El teulat, resolt amb encavallades de fusta, és recobert amb lloses de pissarra i mostra un estat de conservació prou bo.

Amb l'ampliació del cementiri, als peus d'aquest campanar s'hi adossaren noves construccions que desfiguren l'estètica que tenia en el període romànic.

Els disset metres d'alçada que té aquest cloquer ens permeten deduir que ens trobem davant d'un model de campanar comparable amb els més prestigiosos d'aquesta tipologia que es conserven a les terres catalanes.

El tipus de construcció i l'aparell de petits carreus de factura regular ben lligats entre si i disposats en filades que tendeixen a l'horitzontalitat, ens fan pensar que aquest element arquitectònic s'erigí vers mitjan segle XII, seguint els models de campanar de tipus llombard amb l'empremta de l'estil autòcton que singularitzen els cloquers d'aquesta comarca.

Sant Romà de Valldarques (mun. Coll de Nargó)¹¹

És un edifici d'una sola nau capçat a llevant per un absis semicircular diferenciat de l'espai dels fidels per un arc triomfal. El cos de la nau és cobert amb volta de canó reforçada per tres arcs doblers. A la zona del presbiteri hom hi troba el sostre resolt amb una volta de quart d'esfera.

Els paraments interiors del temple estan coberts per una capa de guix la qual no permet d'estudiar la qualitat del parament. Davant de l'arc triomfal s'hi ha elevat una paret que priva la visió del conjunt de l'església.

Entre altres modificacions que alteren la primitiva estructura esmentarem l'afegit d'una sagristia al mur meridional i d'un cor alt disposat als peus de l'església. Dos grans contraforts delimiten l'espai de la porta d'entrada que s'obre al mur sud. És de tipus senzill i correspon al model de dos arcs de mig

11. Vegeu ARCAT codi 443; VIDAL-VILASECA, *El romànic de l'Alt Urgell*, Barcelona, s. n., 1977, p. 88-90; Francesc JUNYENT I MAYDEU i Alexandre MAZCUÑAN I BOIX, «Sant Romà de Valldarques», a *Catalunya romànica*, vol. VI, p. 190-191.

punt degradats, els quals, actualment, estan emmascarats per un emblanquinat acolorit.

Els paraments externs de l'edifici mostren una gran simplicitat constructiva trencada només pels cossos afegits de la sagristia i dels contraforts. Aquesta senzillesa i rusticitat es reflecteix també en la decoració de l'absis i en les restes visibles del parament de la nau, la qual consisteix en una successió d'un fris de dents de serra sota el ràfec del teulat.

L'element més rellevant d'aquesta modesta església és, sens dubte, el campanar de torre que s'erigeix solemne adossat al mur nord, molt a prop del presbiteri, i que mesura 3 m per 4 m de base i té una alçària d'uns 14 m. Sobre una base construïda rústicament s'eleva tres pisos separats per arcuacions de tipus llobard. Les finestres que donen llum a les quatre cares responen a tipologies diferents: en el primer pis hom hi veu obertures geminades, mig tapiades, coronades per dues arcuacions cegues que parteixen dels ressalts angulars, recolzant-se a la part central amb una mènsula decorada per una o dues boles, segons el vessant.

Al segon nivell hi trobem una altra seriació de quatre finestral geminats separats per una columna de fust circular que suporta un capitell mensuliforme ornat amb una punta de diamant. La del mur sud ha estat esventrada i la del nord ha estat tapiada. Quatre arquets cecs de menor diàmetre que els anteriors recorren la part superior d'aquests finestral.

El darrer pis, el de menor alçada, presenta dos ulls de bou per cara circumscrits sota dos arquets cecs molt amples, els quals es decoren a la confluència de la part central amb un motiu de dues boles.

La coberta del cloquer, recoberta amb lloses de pissarra, es disposa a quatre vessants i presenta, com a singularitat, igual que l'espai de la nau i de l'absis, una lleugera inclinació del teulat.

Una característica particular d'aquest cloquer és que sota les arcuacions cegues de les cares nord i est del primer pis, hi ha les restes molt esvaïdes d'unes pintures murals de color mangra que reproduïxen repertoris de tipus geomètric, les quals possiblement corresponen a un període tardà pròxim al moment gòtic. Són pocs, emperò, els edificis religiosos romànics que han conservat a l'exterior testimonis pictòrics. Recordem, entre d'altres, l'absis de Sant Miquel de Fontanet (Torà, Solsonès), les façanes de Sant Joan de Boí (Vall de Boí, Alta Ribagorça) i Santa Maria de Ripoll (Ripollès) i els campanars de Santa Coloma d'Andorra (Andorra la Vella), Sant Feliu del Racó o Valrà (Castellar del Vallès, Vallès Occidental), Sant Climent i Santa Maria de Taüll (Vall de Boí, Alta Ribagorça).

El parament constructiu d'aquest edifici és de carreus de pedra tosca de dimensions reduïdes ordenats en filades horitzontals. Malgrat les remodela-

cions i modificacions que ha patit l'edifici al llarg de la seva història, hom pensa que aquesta església i el cloquer foren erigits dins la primera meitat del segle XII amb unes formes rústiques i populars, que denoten l'evolució de l'estil llombard.

*Sant Climent de Coll de Nargó (mun. Coll de Nargó)*¹²

L'església de Sant Climent de Coll de Nargó és un edifici d'una sola nau coronada a llevant per un absis semicircular cobert per una volta de quart d'esfera. A l'espai dels fidels és de canó seguit reforçada per dos arcs doblers. Al voltant dels murs perimetrals interiors del temple hi ha un banc de pedra corregut. La il·luminació de l'espai es crea mitjançant sis obertures distribuïdes, tres a l'absis, dues al mur de migdia i una al cantó de ponent. Totes les finestres del presbiteri i del mur meridional estan resoltes amb un arc de mig punt amb dovelles radials fins a la línia d'impostes i amb l'ampit construït a doble esqueixada. Cal esmentar, emperò, que en una de les finestres situades al cantó meridional, l'aparell indica que ha estat restaurada, i la de ponent, de tipologia cruciforme, fou completament refeta en les obres de restauració.

Dues portes, una de situada a ponent i l'altra al sud, ens situen els accessos al temple d'acord amb els diferents moments històrics. La que actualment podem observar tapiada al cantó sud és la més primitiva i correspon al moment inicial de la construcció. L'occidental, l'actual entrada al temple, és conseqüència del trasllat de la porta del sud a ponent. A aquest canvi i preferència d'ubicació no se li ha trobat fins ara el fonament litúrgic que l'originà. Ambdues estan resoltes amb la mateixa tipologia d'arc de mig punt amb dovelles radials.

La decoració que omple els paraments externs de l'edifici segueix els models propis de l'arquitectura llombarda. Una successió de lesenes i d'arcuacions cegues es projecten per tot el parament de l'absis, al llarg dels murs laterals del temple i a la part superior de la paret de ponent. El sentit longitudinal que dona la volumetria dels cossos de l'absis i de la nau es trenca amb l'estructura vertical del campanar de torre adossat al mur nord de l'edifici, el qual mesura 3,80 m per 4,50 m de base i té una alçada d'uns 20 m.

La característica més rellevant d'aquest cloquer és la seva estructura, en la qual podem diferenciar clarament dues solucions: la part baixa, resolta amb

12. Vegeu ARCAT codi 93; VIDAL-VILASECA, *El romànic de l'Alt Urgell*, Barcelona, s. n., 1977, p. 75-76 i 78-80; Francesc JUNYENT i MAYDEU i Alexandre MAZCUÑAN i BOIX, «Sant Climent de Coll de Nargó», a *Catalunya romànica*, vol. VI, p. 180-182.

una socolada atalussada que es corona amb quatre obertures d'arc de mig punt lleugerament ultrapassades i a sobre, i ben diferenciat de l'anterior, un cos prismàtic en el qual s'obren quatre finestres triforades amb columnes i capitells mensuliformes, sobre els quals recolzen tres arquets monolítics emmarcats per tres arcuacions cegues les quals delimiten i conjuguen amb el ritme de les obertures d'aquests finestrals. El coronament del cloquer és resolt a quatre vessants, cobertes amb lloses de pissarra.

La diferenciació estructural que hem comentat s'observa també en el tipus d'aparell emprat en la construcció. Es distingeix clarament el tipus d'aparell rústec emprat a la part baixa, format per pedres trencades i lligades amb argamassa, dels carreus ben treballats i escairats, propis del període romànic que llueixen a la zona superior del cloquer.

Les solucions arquitectòniques que es desprenen de l'edificació de l'església de Coll de Nargó ens fa pensar en una construcció que emprà les característiques tècniques i els repertoris decoratius propis de l'arquitectura llombarda del segle XI. D'altra banda, en aquesta construcció hi ha un element que considerem desplaçat del període romànic. Ens referim al campanar i, en especial, a la solució estructural de la seva base, la qual pensem que segueix els prototipus del període anterior al segle XI i del qual tenim precedents en els paradigmes dels cloquers preromànics de Sant Mateu de Bages (Sant Mateu de Bages, Bages) i de Sant Andreu de Gurb (Gurb, Osona).

Campanars de torre llombards del Principat d'Andorra

*Santa Coloma d'Andorra (parròquia d'Andorra la Vella)*¹³

L'església de Santa Coloma és un edifici preromànic d'una sola nau rectangular capçada a llevant per un absis quadrat, els volums del qual són clarament visibles a l'exterior de l'edifici. Ambdós espais es comuniquen mitjançant un arc triomfal més estret i baix que la volta del presbiteri, per la qual cosa sembla que es tracta d'un mur amb un arc de ferradura obert al centre.

La capçalera és més baixa que la nau i es cobreix amb volta de canó de pedra tosca. Aquest indret s'il·lumina mitjançant dues finestres d'una esqueixada, molt modificades, una a la paret est i l'altra a la sud. En l'actualitat els murs estan repicats i hom pot observar-hi un aparell molt irregular.

13. Vegeu ARCAT codi 97; Joan-Albert ADELL I GISBERT, Francesc RODRIGUEZ I ROSSA, Jordi VIGUÉ I VIÑAS i Xavier LLOVERA I MASSANA, «Santa Coloma», a *Andorra romànica*, Andorra, Patrimoni Artístic Nacional, i Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 151-157.

La nau és llarga i més ampla que la capçalera, per bé que guarda proporcionalitat respecte de l'absis. Avui dia, després de les restauracions que emmascaraven el teulat i les parets, hom pot observar que els murs de la nau presenten l'aparell vist, treballat amb pedres poc desbastades lligades amb morter de calç. La coberta és d'encavallades de fusta, sobre les quals reposa el llosat exterior de pissarra. A la zona dels fidels s'obren quatre espitlleres a la part alta del mur de migdia, una finestra rectangular al mur est i un gran finestral d'època posterior a ponent.

L'accés al temple està situat a la façana de migdia i és una porta afegida a l'edifici, però dins del període romànic. Aquesta és del tipus d'arc de mig punt decorat amb dents de serra. Sobre la clau hi ha un carreu de pedra tosca amb una creu esculpida. Hom no pot observar els muntants de la porta perquè estan arrebossats. Aquesta entrada és aixoplugada per un porxo d'època posterior, per bé que segurament n'hi havia hagut un d'altmedieval, tal com ho semblen confirmar uns testimonis en la façana de migdia que no corresponen a forats de bastida i que haurien allotjat les bigues d'aquest espai.

Tot i l'excepcionalitat d'aquest edifici, potser l'element més característic de l'església de Santa Coloma és el seu campanar de torre rodona. Mesura uns 18 m d'alçada i fa 3,60 m de diàmetre. A la part baixa hi ha un massís de mur que mesura uns 5 m d'alçada, sobre el qual s'alcen quatre pisos amb finestres geminades. A la base del campanar només hi ha una obertura al cantó de migdia i consisteix en una petita espitllera resolta amb arc de mig punt. En aquest indret també, al cantó nord, hi ha la porta que comunica el cloquer amb la nau de l'església, resolta amb un arc de mig punt amb dovelles radials.

El primer pis presenta quatre finestres per cara, emmarcades dins un estret rebaix coronat a la part superior per tres arquets cecs capçats amb petites mènsules. El costat septentrional té una obertura d'una sola esqueixada d'arc de mig punt adovellat, mentre que les altres tres cares s'han resolt amb finestres geminades d'arc de perfil semicircular amb dovelles radials separades per una columna rodona de fust llis que suporta un capitell trapezoïdal.

La solució del segon pis és igual en les quatre façanes i també consisteix en finestres geminades resoltes de manera similar, però més altes i amples que les del pis inferior. El rebaix del mur que les emmarca, en aquest cas, es corona a la part superior per cinc arcuacions cegues.

En el tercer pis retrobem la mateixa solució, per bé que les obertures tornen a ser més amples i altes que les dels nivells inferiors. Una altra diferència, que també apareix en el quart pis, és que el rebaix en el mur coronat per arquets cecs, s'ha dilatat en amplada, i el ressalt ha quedat disposat de manera que recorda una lesena. En aquest cas són sis les arcuacions cegues que separen aquest nivell del superior.

El darrer dels pisos presenta una diferència en el tractament dels arcs de les finestres geminades. A més d'ésser de mida més gran, es coronen amb un doble arc de pedra tosca. Sota el ràfec de la coberta, de tipologia cònica i coberta amb lloses de pissarra, hi ha cinc arquets cecs.

Pels testimonis que han romàs sembla que els paraments eren arrebossats i pintats amb motius geomètrics de color mangra. Entre altres testimonis amb policromia exterior de l'edifici recordarem l'absis de Sant Miquel de Fontanet (Torà, Solsonès), les façanes de Sant Joan de Boí (Vall de Boí, Alta Ribagorça) i Santa Maria de Ripoll (Ripollès) i els campanars de Sant Romà de Valldarques (Coll de Nargó, Alt Urgell), Sant Feliu del Racó o Valrà (Castellar del Vallès, Vallès Occidental), Sant Climent i Santa Maria de Taüll (Vall de Boí, Alta Ribagorça).

A la façana de migdia del cloquer, sota la barbacana del teulat, hi ha un cap humà esculpit, que recorda el que retrobarem a la torre de Sant Miquel d'Engolasters (Escaldes-Engordany).

L'aparell constructiu és de pedres desbastades, disposades horitzontalment i de forma ordenada. Al llarg del parament hom pot observar-hi els forats de bastida per bé que són més visibles a la part baixa, de mur massís.

Els campanars de planta rodona són excepcionals a Catalunya i hom només recorda els de Sant Martí d'Ars (les Valls de Valira, Alt Urgell), Sant Vicenç d'Enclar (Andorra la Vella), Santa Maria del Bruc (el Bruc, Anoia) i Sant Serni de Gavarra (Coll de Nargó, Alt Urgell). No podem oblidar el campanar circular de Sant Serni de Tavèrnoles (les Valls de Valira, Alt Urgell), el qual, malauradament fou mutilat, i de ben segur hauria estat de proporcions més grans que tots els esmentats.

Per les característiques constructives cal pensar que l'execució del cloquer de Santa Coloma d'Andorra es dugué a terme, probablement, dins la primera meitat del segle XII, encara que emprant les solucions pròpies de la centúria anterior, amb un caràcter rústec i popular.

*Santa Eulàlia d'Encamp (parròquia d'Encamp)*¹⁴

De l'església de Santa Eulàlia d'Encamp, per dissort, només se'n conserva, de l'edificació primitiva, el campanar de torre quadrada i els murs sud i de ponent. Aquest temple patí diverses modificacions i transformacions durant el segle XVIII, i l'absis romànic fou destruït l'any 1925 per construir-hi l'actual.

14. Vegeu ARCAT codi 98; Joan-Albert ADELL I GISBERT i Francesc RODRIGUEZ I ROSSA, «Santa Eulàlia d'Encamp», a *Andorra romànica*, p. 88-89.

Els treballs arqueològics duts a terme han permès de conèixer que aquesta església, originàriament, tenia una planta de nau única tancada a llevant per un absis semicircular.

La part romànica que ha perdurat és el campanar de planta quadrada erigit en tres pisos de finestres geminades, que mesura 3 m per 3,5 m de base. Les darreres campanyes arqueològiques han posat en relleu que aquest cloquer fou construït, adossat al mur nord, en un moment posterior a l'església sense que afectés l'estructura planimètrica del temple. Fins a l'any 1966 romangué arrebossat, moment de la seva recuperació, que consistí a solidificar algunes juntures de les pedres amb morter de pòrtland.¹⁵ L'aparell constructiu és de carreus de pedra granítica, com les parets de l'església. Els carreus són de mida petita i es disposen de manera regular en filades horitzontals.

Els tres nivells de finestres geminades divideixen l'obertura amb una columna que suporta un capitell mensuliforme, a excepció de la cara nord del primer pis, on no hi ha finestrals. Emmarcant cadascun d'aquests cossos hi ha un registre de quatre arcs cecs treballats amb pedra tosca. Al darrer pis, tots els finestrals, excepte el de ponent, foren modificats i convertits en simples obertures de mig punt per tal de poder-hi situar les campanes. Damunt d'aquest darrer nivell s'obren a cada façana tres petites obertures verticals, la funció de les quals és difícil de justificar i de determinar-ne el moment de la construcció.

La coberta segueix el prototipus tradicional d'un embigat de fusta radial recobert amb lloses de pissarra.

L'alçada d'aquest campanar és d'uns 20 m aproximadament amb un desplom d'uns 50 cm que s'aprecia vers migjorn. La causa d'aquest moviment pot ser l'esquerda que s'observa a l'angle nord.

L'estètica del campanar d'Encamp correspon plenament a la tipologia llombarda i la seva solemnitat i envergadura són comparables amb els models de la comarca de la Ribagorça i els exemples conservats a la comarca d'Osona, i la seva cronologia podria situar-se vers mitjan segle XII.

*Sant Joan de Caselles (parròquia de Canillo)*¹⁶

L'església romànica de Sant Joan de Caselles és un edifici, en origen de planta rectangular orientada a llevant, a la qual s'afegí en un moment més

15. L'estat de conservació d'aquest cloquer abans de la seva restauració es pot contemplar en els clixés 4569C, de l'any 1909, i 24279, de l'any 1918, de l'Arxiu Mas.

16. Vegeu ARCAT codi 95; Francesc RODRIGUEZ I ROSSA, «Sant Joan de Caselles», a *Andorra romànica*, p. 76-79.

tardà un absis a la capçalera cobert amb una volta de quart d'esfera i diferenciat per un arc triomfal de doble replec, el qual actualment es troba separat per una reixa de ferro. Als costats nord i oest del temple hom hi troba sengles porxos construïts en un període més tardà a l'erecció del temple.

A causa de l'orografia del terreny, Sant Joan de Caselles té la porta d'accés situada al bell mig de tramuntana i respon al tipus d'arc de mig punt sense cap element decoratiu que l'enriqueixi.

L'interior del temple rep la llum a través de cinc finestres distribuïdes, dues al presbiteri, una al mur de tramuntana, una altra a la paret meridional, i la cinquena a l'oest, sobre la porta d'entrada. El prototipus d'obertura que s'ha emprat és d'arc de mig punt amb dovelles radials i l'ampit resolt amb doble esqueixada. La finestra de perfil rectangular, que trobem a la part inferior del mur occidental, té una aparença que posa en qüestió la seva cronologia.

La part més interessant d'aquesta construcció és el campanar de torre quadrada, el qual, en origen, s'aixecà aïllat al costat nord de la façana, amb una porta d'entrada, avui tapiada, a la cara occidental. Aquest accés al cloquer tenia una estructura poc ampla amb el semicercle superior estructurat en forma d'arc de mig punt dibuixat per unes dovelles que es perllonguen fins arran de terra. Entre el cloquer i l'església hi ha un cos arquitectònic de planta rectangular amb una petita finestra d'espitllera orientada a ponent, edificada en un moment posterior amb la finalitat d'enllaçar la torre i la nau de l'església. Com a conseqüència d'aquesta modificació s'obrí una porta al mur sud del campanar i se'n perforà una altra a la paret de tramuntana del temple. Per bé que hi ha autors que daten aquest afegitó del període romànic, el canvi de parament que s'hi observa i la manera com aquest es lliga als murs de l'església ens fan suposar que correspon a un període no coetani a l'esquema original de l'edifici romànic.

El cloquer de Sant Joan de Caselles, el qual mesura 3,60 m per 3,60 m de base, té una notable amplària de murs a la part baixa, calculada per poder suportar l'empenta de la volta de canó que suporta el pes del primer pis. Per tal de donar accés a la planta superior, hom hi troba una petita obertura apta per adaptar-hi una escala de mà. A la resta de nivells el sòl es resol amb un entarimat de fusta sobre unes bigues de suport.

Els dos registres inferiors, externament, no tenen cap diferenciació. No serà fins al tercer nivell que els tipus d'obertura i l'ornamentació defineixin clarament els pisos.

Les finestres del tercer pis, d'arc de mig punt amb dovelles radials fins a la línia d'impostes, es distribueixen en els murs de tramuntana, llevant i ponent, de manera que el de migdia resta sense cap punt de llum. A les parets sud, est i oest de la quarta planta, hi observem tres obertures geminades d'arc de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc, separades per una columna que

suporta un capitell mensuliforme. Actualment, la del cantó meridional es troba paredada i tenia una tipologia d'arc de mig punt. En el nivell superior hi constatem de nou el tipus geminat, a excepció del costat de migdia, que presenta una tipologia d'arc de mig punt.

El cloquer té la coberta a quatre vessants i es protegeix amb lloses de pissarra. Segueix el denominador comú de tots els campanars andorrans, que es caracteritzen per tenir una inclinació dels vessants poc pronunciada.

A excepció del mur septentrional, els dos darrers nivells es diferencien amb una successió d'arquets que es distribueixen en nombre de cinc o sis, sota els finestrals, segons les façanes. Hem d'assenyalar que el ritme plàstic de les arcuacions cegues es redueix, a la part superior, a dues, les quals delimiten les obertures geminades dessota mateix del ràfec de la coberta.

Pel tipus d'aparell, de pedres sense tallar, i pel conjunt de característiques constructives que apropen Sant Joan de Caselles a la resta d'edificacions andorranes amb campanar de torre, ens inclinem a situar aquest conjunt arquitectònic a mitjan segle XII.

*Sant Climent de Pal (parròquia de la Massana)*¹⁷

L'església de Sant Climent de Pal és un edifici altmedieval d'una sola nau capçada a llevant per un absis, que fou molt modificada en època moderna. Dels murs originals, avui dia només es poden observar les façanes de ponent i de migdia, les quals també patiren algunes modificacions. L'absis romànic fou substituït, en època moderna, per una capçalera quadrada, potser per col·locar-hi el retaule barroc datat l'any 1709. Al costat de tramuntana s'hi afegiren capelles laterals, l'ampliació de les quals és ben visible al mur occidental en el qual encara es pot observar la façana original, indicada pel canvi de parament.

A l'església s'hi accedeix a través d'un porxo situat al mur de migdia, al qual s'entra per dos accessos situats en els murs de ponent i llevant. La porta d'entrada al temple s'obre a la façana meridional i és d'arc de mig punt, si bé en un moment indeterminat se n'obrí una altra al mur de ponent, actualment tapiada. En aquesta mateixa paret de migdia es conserven les dues úniques finestres originals del temple, del tipus d'arc semicircular i de doble esplandit.

La part més característica de l'edifici és el campanar de torre quadrada adosat al mur nord. S'hi accedeix des de la nau per mitjà d'una porta molt estreta construïda al mur septentrional de la nau de l'església. La part baixa del cam-

17. Vegeu ARCAT codi 464; Joan-Albert ADELL I GISBERT i Francesc RODRIGUEZ I ROSA, «Sant Climent de Pal», a *Andorra romànica*, p. 134-135.

panar presenta un cos massís sense obertures, a excepció d'una petita finestra d'arc de mig punt al mur sud, la qual actualment queda amagada per la teulada de l'església i que abans de la modificació de l'edifici devia ésser visible.

Per damunt de la sòlida base del cloquer, hom troba tres pisos amb obertures. El primer presenta, a cada cara, una finestra geminada amb els arcs dibuixats amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc, recolzats al centre, sobre una columna de fust rodó coronada amb un capitell trapezoïdal.

El segon dels pisos té també finestrals geminats, de la mateixa tipologia que les obertures anteriors, però més alts. Estan oberts en un rebaix del mur, el qual, a la part superior es corona amb quatre arquets cecs.

El darrer nivell és sens dubte el més interessant. A les cares de llevant, ponent i migjorn, hom hi observa un parell de finestres geminades, separades per un petit pilar. Les característiques constructives d'aquestes obertures corresponen a dos arcs monolítics de doble ressalt, suportats sobre columnes de fust circular i capitell mensuliforme. Cada punt de llum ocupa un cos rebaixat en el mur, coronat per tres arquets cecs i separat per una mena de lesena damunt del pilar abans esmentat. Cal comentar que la cara nord s'ha resolt de manera diferent i només presenta una finestra geminada amb un pilar central.

L'aparell d'aquest campanar és força irregular, per bé que la disposició tendeix a formar filades horitzontals. La unió dels carreus amb argamassa de morter de calç dona una visió força reeixida de tot el conjunt.

La seva factura sembla més perfeccionada que la que hem analitzat a Sant Miquel d'Engolasters (Escaldes-Engordany) i a Santa Coloma d'Andorra (Andorra la Vella) i la seva tipologia formal s'apropa més als cloquers de Sant Julià de Lòria (Sant Julià de Lòria) i Santa Eulàlia d'Encamp (Encamp), per bé que aquests darrers aconseguen una millor resolució de les formes llombardes.

Per les característiques esmentades, hauríem de situar la construcció del campanar de Sant Climent de Pal cap a mitjan segle XII.

*Sant Miquel d'Engolasters (parròquia d'Escaldes-Engordany)*¹⁸

L'església de Sant Miquel d'Engolasters té una estructura d'una nau rectangular capçada a llevant per un absis de dimensions reduïdes, el qual s'uneix amb l'espai dels fidels per un petit arc triomfal, que no es remarca per la part exterior. Durant el segle XII s'amplià la nau per ponent i se li construí l'actual capçalera, així com també el campanar.

18. Vegeu ARCAT codi 96; Jordi VIGUÉ i VIÑAS i Francisc RODRIGUEZ I ROSSA, «Sant Miquel d'Engolasters», a *Andorra romànica*, p. 205-206.

A l'espai de l'absis hom hi observa dues obertures de doble esqueixada orientades a llevant i a migjorn respectivament. Són cobertes per un arc de mig punt de pedra calcària la qual distribueix els carreus radialment fins a la línia d'impostes. La porta d'accés al temple, com és usual en aquest tipus de construcció, es troba situada al mur meridional. Els muntants són de pedra calcària, del mateix material emprat en les dovelles que dibuixen l'arc de mig punt que la corona. Davant de l'accés a l'església hom hi troba un petit pòrtic, cobert amb encavallades de fusta i teulat de llicorella.

Al mur de ponent hi ha una finestra d'estructura rectangular d'època moderna. En aquest mateix parament hom hi observa una porta d'època posterior, actualment tapiada, la tipologia de la qual situem a inicis del segle XX.

Al parament de tramuntana, desplaçat vers llevant, hom hi troba el campanar, de 3 m de costat per 17,5 m d'alçària. És de tipologia de torre quadrada, en el qual es poden observar els forats de bastida que hi deixaren els constructors. L'aparell és uniforme i està construït amb blocs de pedra sorrenca distribuïts sovint amb filades no gaire regulars. Fou erigit en tres nivells de pisos, amb obertures geminades, les quals tenen una aparença alta i estreta. Les del primer i segon nivell s'emmarquen per un rebaix rectangular el qual es corona per tres arcuacions cegues. Les finestres geminades presenten una estructura amb una columna monolítica de fust circular que suporta un capitell de tipus trapezoïdal damunt del qual descansen els dos arcs de mig punt que cobreixen els finestrals. En les del segon pis, de l'extrem exterior del capitell s'alça una motllura que es projecta a plom fins a la meitat de la base de l'arcuació cega central, tot dividint l'espai d'aquesta finestra verticalment en dos compartiments.

Hem de destacar que les obertures de l'últim registre no repeteixen la tipologia emprada en les altres. En aquest cas, s'emmarquen dins d'un rebaix que dibuixa un arc de mig punt. En tres d'aquestes —migdia, ponent i llevant—, en l'emplaçament de la clau central, hi ha esculpit un cap antropomòrfic, similar al que retrobem a Santa Coloma d'Andorra. La composició sorrenca dels carreus, pensem que és la causa per la qual la testa del mur est es trobi quasi desapareguda. Considerem que aquesta tipologia ornamental que acabem d'esmentar correspon a un afegit d'una època posterior al moment de la construcció i que és el mur nord el que millor conserva l'aparença original del període romànic.

Cal esmentar també la successió d'arquets cecs que es projecta, al voltant del perímetre del cloquer, sota el ràfec de la coberta. Aquest encadenament d'elements decoratius s'interromp per uns forats rectangulars que es distribueixen simètrics i equidistants dels cantells del cloquer.

Per bé que les característiques artístiques i formals d'aquest campanar podrien correspondre a una obra del segle XI, pensem que el cloquer objecte d'estudi l'hem de situar, a les terres andorranes, a partir de mitjan segle XII.

*Sant Julià i Sant Germà de Lòria (parròquia de Sant Julià de Lòria)*¹⁹

Per dissort, de l'església romànica de Sant Julià i Sant Germà de Lòria, actualment només es conserva l'element més solemne que presidia el conjunt d'aquest edifici religiós. Ens referim al campanar de planta quadrada erigit al cantó de tramuntana de l'església actual, de factura moderna. Està construït amb un aparell de blocs de pedra de mides força regulars disposats a trencant en filades que segueixen una projecció horitzontal.

La part baixa del cloquer és massissa i sense cap obertura. A partir del nivell de coberta de l'església s'alcen tres pisos amb una finestra geminada a cadascuna de les cares. Són d'arc de mig punt treballat amb unes dovelles radials fins a l'inici de l'arc i se separen per una columna de fust monolític circular, sobre la qual descansa un capitell trapezoïdal. En el darrer registre, a la cara de llevant, aquesta obertura s'esbotzà per situar-hi les campanes, malmetent així el seu aspecte original.

Cadascun dels finestrals es delimita per un rebaix rectangular fet al mur. A la part superior es corona per una successió de quatre arquets cecs que descansen sobre petites mènsules triangulars. Hom ha observat que el pas del temps s'ha fet palès en diferents façanes, essent el repertori ornamental el que contemplem més malmès.

La coberta del cloquer, a quatre vessants, és feta amb lloses de llicorella. Les característiques del seu estil, que encara emprà les tècniques constructives i estilístiques pròpies del segle XI, recorden la dels campanars de Sant Climent de Pal (la Massana) i de Santa Eulàlia d'Encamp (Encamp). No obstant això, pensem que cal situar la seva cronologia a mitjan segle XII.

*Sant Martí de la Cortinada (parròquia d'Ordino)*²⁰

L'església de Sant Martí de la Cortinada és un edifici molt modificat en el decurs de la història. De la construcció romànica només en resta una part de la nau rectangular capçada a llevant per un absis semicircular. En un moment d'època moderna es canvià l'orientació del temple, de manera que la primera façana sud de la nau romànica es convertí en els actuals peus de l'edifici, deixant així l'església orientada a tramuntana. En aquesta remodelació se li afegi-

19. Vegeu ARCAT codi 466; Jordi VIGUÉ I VINAS, «Sant Julià i Sant Germà», a *Andorra romànica*, p. 179-180.

20. Vegeu ARCAT codi 455; Joan-Albert ADELL I GISBERT i Francisc RODRIGUEZ I ROSA, «Sant Martí de la Cortinada», a *Andorra romànica*, p. 114-117.

ren capelles laterals a banda i banda, de manera que l'absis altmedieval restà convertit en un espai d'oració.

L'edifici primitiu tenia adossat a ponent un campanar de torre quadrada al qual s'accedia des del mur occidental de l'església. Presenta una estructura d'un cos massís que sobrepassa l'alçada de la coberta, en el qual s'obren dues petites finestres d'arc de mig punt, una en la part més baixa i l'altra a nivell de teulat. Per damunt de la coberta de l'església hi ha un altre nivell en què no hi trobem obertures. Per sobre d'aquest hom hi veu dos pisos amb finestres geminats: en el primer, les finestres es disposen als murs de migdia i tramuntana, i en el segon, donen llum a les quatre cares. Cal esmentar, però, que la de la vessant sud fou esbotzada per situar-hi una campana. Les característiques d'aquestes obertures són similars i consisteixen en dos arcs de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc, sostinguts per una columna monolítica de fust circular, capçada per un capitell mensuliforme.

En les finestres del primer registre hom hi troba un rebaix rectangular en el parament que emmarca les obertures i es corona, en el mur de migdia per un fris de cinc arquets cecs, i en el de tramuntana, per un fris de dents de serra, que constitueix un *unicum* dels campanars d'Andorra. En el darrer nivell es delimita per un rebaix que segueix el perfil i la projecció dels arcs de la finestra geminada.

L'aparell és força irregular, a excepció dels cantells, en què les pedres són més ben tallades. El teulat del cloquer és a quatre vessants i està cobert amb lloses de llicorella.

Les característiques d'aquest campanar són senzilles i segueixen els models tipològics llongabards, per bé que treballats de manera més senzilla que en altres edificis del Principat d'Andorra. Tot i això, pensem que cal situar la seva cronologia a mitjan segle XII, per bé que reflecteix un estil més rústic que la resta d'edificacions.

Anàlisi comparativa dels elements estructurals

A fi i efecte de poder comparar, analitzar i estudiar d'una manera més acurada cadascun dels elements que integren el campanar de torre de l'Alt Urgell i d'Andorra, hem creat un quadre sinòptic mitjançant el qual podrem observar millor les possibles relacions cronològiques, planimètriques i estilístiques, alhora que les ornamentals que els defineixen (vegeu el quadre 1).

Una vegada contemplades les variables que configuren l'esmentat esquema, aquestes ens han ofert un seguit de constants arquitectòniques i estilístiques l'examen de les quals serà vàlid per establir les premisses següents:

PRESENTACIÓ DELS EDIFICIS						TIPOLOGIA DEL CAMPANAR			COMPOSICIÓ DE LA FAÇANA DEL CAMPANAR							
Nom de l'edifici	Època	UBICACIÓ DEL CAMPANAR RESPECTE A L'ESGLÉSIA				Planta del campanar	Nombre de pisos amb finestres sobre la coberta	Tipus de coberta	TIPUS DE FINESTRA					TIPUS DE DECORACIÓ		
		Orientació	Aïllat	Adossat	Sobre un altre element arquitectònic				Espitllera	Mig punt	Biforada	Triforada	Òcul	Lesenes	Arcs cecs	Dents de serra
Sant Martí d'Ars	XI-XII	N		•		○	3	Cònica	4		8				•	
Sant Martí de Bescaran	XII	S		•		□	4	Quatre vessants		4	12				•	
Sant Romà de Valldarques	XII	N		•		□	3	Quatre vessants			8		8		•	
Sant Climent Coll de Nargó	X-XI	N		•		□	2	Quatre vessants		4		4			•	
Santa Coloma d'Andorra	XII	S		•		○	4	Cònica		1	16			•	•	
Santa Eulàlia d'Encamp	XII	S		•		□	3	Quatre vessants			12				•	
Sant Joan de Caselles	XII	N	•			□	3	Quatre vessants		5	6				•	
Sant Climent de Pal	XII	N		•		□	3	Quatre vessants			15			•	•	
Sant Miquel d'Engolasters	XII	N		•		□	3	Quatre vessants			12				•	
Sant Julià de Lòria	XII	*				□	3	Quatre vessants			12				•	
Sant Martí de la Cortinada	XII	W		•		□	2	Quatre vessants		2	6				•	•

* Se'n desconeix la ubicació original. El de Sant Julià de Lòria està adossat al mur nord de l'església moderna.

A) Dels onze edificis religiosos estudiats de l'Alt Urgell i d'Andorra, nou conserven l'estructura original de l'església romànica, més o menys modificada, i en tots els casos la planimetria és d'una sola nau. En set dels temples, l'absis és de planta semicircular i en dos, Sant Martí d'Ars (Alt Urgell) i Santa Coloma d'Andorra, és de tipologia carrada. Hem de considerar, emperò, que a Sant Martí de Bescaran (Alt Urgell) només ha perdurat el campanar de torre romànic, actualment integrat al cementiri modern, per bé que en les fotografies de 1908 conservades a l'Arxiu Mas es pot observar que aquest es trobava adossat al mur sud de l'església, la qual corresponia a una construcció d'una sola nau amb absis semicircular, i en el cas de Sant Julià de Lòria (Andorra), on l'església actual és moderna i, per consegüent, desconeixem quina tipologia tenia l'edifici original i en quina façana se situava el cloquer.

B) De tots els casos analitzats, vuit presenten el campanar adossat a l'església i només en un, Sant Joan de Caselles (Andorra) es troba aïllat. D'aquests vuit, sis —Sant Martí d'Ars (Alt Urgell), Sant Climent de Coll de Nargó (Alt Urgell), Sant Romà de Valldarques (Alt Urgell), Sant Joan de Caselles (Andorra), Sant Miquel d'Engolasters (Andorra) i Sant Climent de Pal (Andorra)— els constatem adossats al nord. En els exemples de Santa Coloma d'Andorra i Santa Eulàlia d'Encamp, ambdues esglésies a Andorra, l'erigeixen al sud i, excepcionalment, el de Sant Martí de la Cortinada (Andorra) és construït a l'oest. En el cas de Sant Martí de Bescaran (Alt Urgell) hem constatat que era adossat al mur sud de l'església romànica, i el de Sant Julià de Lòria (Andorra), actualment al mur nord de l'església moderna, ubicació que també potser tenia en època altmedieval.

C) Del conjunt de campanars investigats, nou tenen planta quadrada i en dos —Sant Martí d'Ars (Alt Urgell) i Santa Coloma d'Andorra— la seva estructura és circular. Hem d'assenyalar que aquests darrers estan vinculats a esglésies de planta única amb absis carrat.

L'estudi d'aquests onze cloquers de torre ens ha possibilitat d'observar que els procedents de la comarca de l'Alt Urgell tenen una estructura més robusta que els erigits al Principat d'Andorra, en els quals el cos s'eleva més estilitzat.

El denominador comú del campanar de torre, tant els de la comarca de l'Alt Urgell, com els del Principat d'Andorra, és de tres pisos de finestrals oberts per damunt del nivell de la coberta. Només en dos casos —Sant Martí de Bescaran (Alt Urgell) i Santa Coloma d'Andorra— tenen quatre registres d'obertures, i en les esglésies de Sant Climent de Coll de Nargó (Alt Urgell) i Sant Martí de la Cortinada (Andorra) el nombre de registres amb finestres es redueix a dos.

D) En tots els exemples observats, la torre del campanar es corona per un teulat a quatre vessants cobert amb lloses de pissarra. Només en els exemples de torre circular —Sant Martí d'Ars (Alt Urgell) i Santa Coloma d'Andorra— aquesta és resolta amb una estructura cònica, com a conseqüència de la seva secció circular. Una singularitat que hem observat en la majoria dels cloquers estudiats és que la inclinació de les seves cobertes, tenen un desnivell poc acusat, excepte el de Sant Climent de Coll de Nargó (Alt Urgell), que presenta un fort pendent.

E) Pel que fa a la distribució d'obertures d'aquests onze campanars de torre llobards, hem constatat que només apareixen espitlleres al de Sant Martí d'Ars (Alt Urgell), l'únic en què la seva cronologia recau entre els segles XI i XII. En cinc esglésies —Sant Martí de Bescaran (Alt Urgell), Sant Climent de Coll de Nargó (Alt Urgell), Santa Coloma d'Andorra, Sant Joan de Caselles (Andorra) i Sant Martí de la Cortinada (Andorra)— trobem finestres d'arc de mig punt el nombre de les quals oscil·la entre una i cinc. En tots els cloquers, a excepció del de Coll de Nargó, els diferents nivells d'obertures incorporen finestres geminades en un nombre que varia entre sis i setze. Només al campanar de Sant Climent de Coll de Nargó, datable entre els segles X i XI, excepcionalment apareixen quatre finestres triforades al darrer registre. Finalment, una altra singularitat la presenta el cloquer de Sant Romà de Valldarques (Alt Urgell), en el qual, al darrer pis, hi ha repartits vuit òculs.

F) Els onze casos objecte d'estudi presenten una successió d'arquets cecs amb mènsules per tal de dividir cadascun dels nivells de les plantes del campanar. Només en els exemples andorrans de Santa Coloma d'Andorra i Sant Climent de Pal podem considerar que incorporen bandes llobardes acompanyant les arcuacions i només en el cas de Sant Martí de la Cortinada (Andorra) trobem el motiu de fris de dents de serra compartint l'ornamentació amb les arcuacions cegues, pròpies de l'estil llobard.

Hem observat que les estructures dels arcs que configuren els finestrals, en la majoria d'ells, segueixen la modalitat d'un arc de mig punt disposant les dovelles en sentit radial. En quatre casos combinen, totalment o parcialment, el perfil de l'arc de les finestres geminades amb un arc de mig punt treballat amb clausons radials fins a l'inici de l'arc amb altres on el coronament es resol amb dos arcs degradats. Només en els exemples andorrans de Sant Climent de Pal i Santa Coloma d'Andorra, aquesta darrera modalitat l'hem constatat emprada només en el darrer registre d'obertures i en el cas de Sant Miquel d'Engolasters (Andorra) aquesta doble estructura apareix aplicada al primer pis. Només serà en el de Sant Martí de Bescaran (Alt Urgell), que es convertirà en el denominador comú de totes les obertures geminades.

En tots els casos en què s'utilitza la finestra geminada, aquesta és dividida per una columna de fust circular sense base, la qual suporta un element sustentat a la part superior que pren la forma d'un capitell trapezoïdal. En dos exemples, les esglésies de Sant Martí de Bescaran (Alt Urgell) i Sant Climent de Pal (Andorra), la columna ha estat substituïda per un pilar rectangular sense cap element sustentat a sobre.

En general, les arcuacions cegues que configuren el motiu ornamental que decora aquest conjunt de campanars de tipus llombard que hem investigat, són de tipus senzill sense cap element ornamental que les enriqueixi, excepte el campanar de Sant Romà de Valldarques (Alt Urgell), en el qual les mènsules es coronen amb un motiu de bola.

Entre la tipologia de campanars erigits al Principat d'Andorra, en els de Sant Miquel d'Engolasters i Santa Coloma d'Andorra, hom hi troba incorporades unes petites escultures que figuren rostres antropomòrfics, els quals es converteixen amb aquesta aportació escultòrica en un *unicum* entre el total dels onze campanars de tipologia llombarda que hem estudiat del Principat d'Andorra i la comarca de l'Alt Urgell.

Un cop estudiats aquests campanars de torre, ens desperta l'interès l'elegància i l'esveltesa estètica que presenten alguns, sobretot els andorrans, respecte al volum arquitectònic de l'església. Aquest fet ens obliga a qüestionar-nos quina degué ésser la seva utilitat al llarg dels segles altmedievals, que condicionés, en alguns casos, aquesta aparença solemne.

La funcionalitat més òbvia, atès que el cloquer serveix per a la ubicació de les campanes, és de caràcter espiritual. En aquest cas, doncs, la finalitat seria indicar als fidels de la contrada adscrita a la parròquia els tocs d'oració i de pregària diàries, així com anunciar els actes litúrgics ordinaris de les festivitats de precepte i de les commemoracions solemnes.

Una altra possibilitat seria l'ús civil de les campanes, com podrien ésser l'advertiment de fenòmens naturals (tempestes, nevades, pedregades), artificials (incendis), etcètera.

Una tercera hipòtesi, apuntada ja pel professor F. Chueca Goitia,²¹ seria l'ús del campanar com a element defensiu. Fonamenta la seva teoria en la proporcionalitat entre el perímetre i l'alçada d'aquest cos arquitectònic, la qual cosa, segons aquest autor, guarda certes analogies amb les construccions de tipus militar concretades en especial en els minarets hispanomusulmans. Si bé aquesta característica era ben palesa en els campanars de torre llombards de la Plana de Vic, en què la microhistòria del territori era força inestable i les parts baixes del campanar incorporaven espitlleres, no creiem que aquesta tesi sigui

21. Fernando CHUECA GOITIA, *Historia de la arquitectura...*, p. 157.

aplicable als campanars estudiats de la comarca de l'Alt Urgell i del Principat d'Andorra, atès que no hem trobat aquest tipus de finestra de caire defensiu en les zones inferiors d'aquestes construccions.

Un darrer suggeriment, sense cap suport teòric ni històric, seria la consideració que al costat de les altres hipòtesis, la construcció d'un campanar de torre llombard, amb la seva alçada, magnificència i esveltesa, respongués a una plasmació de poder i ostentació.

Corrents d'influència

Els primers campanars de torre llombards que constatem a Catalunya de manera més recixida són els de Santa Maria de Ripoll (1032), Sant Pere de Vic (1038), Sant Miquel de Cuixà i el de la catedral de Girona, ambdós de 1040.

Aquests cloquers monumentals tingueren la seva plasmació en altres indrets del territori, per bé que executats amb dimensions més reduïdes. Entre les zones on hi ha una major concentració d'aquestes torres més humils destaquem els de la Plana de Vic (Osona), els de la vall de Boí (Alta Ribagorça) i els de l'Alt Urgell i Andorra, aquests darrers objecte del nostre estudi.

L'origen dels cloquers de torre de tipus llombard s'hauria de cercar en els *campaniles* italians de la zona de Ravenna, de vers el segle VII.

Entre les primeres mostres de campanars llombards italians, Joan-Albert Adell²² s'inclina per esmentar el de l'abadia de Santa Maria de Pomposa, del segle IX, en el qual podem evocar els models que trobarem a Catalunya durant el segle XI. Per la seva banda, Fernando Chueca Goitia²³ situa com a precedents immediats dels exemples catalans els cloquers de Sant Satiro de Milà, de finals del segle IX, i Sant Stefano d'Ivrea, d'inicis de l'XI. Josep Puig i Cadafalch,²⁴ a més d'esmentar els paral·lelismes i les influències dels campanars italians i catalans, compara els de Vic i Taradell, ambdós a Osona, amb els de Sant Stefano d'Ivrea i Santa Maria de Susa.

Una problemàtica difícil de resoldre és com van arribar aquests corrents estilístics a les nostres terres i qui en foren els constructors. De tots és sabuda la possible influència dels mestres llombards en la formació d'escoles d'art romànic català, els quals portaren de terres transalpines els seus mètodes de construcció, que s'anaven transmetent mitjançant colles de mestres transhumants.

22. Joan-Albert ADELL, *Dalt del campanar: campanes, rellotges, campaners, fonedors... i altres històries de campanars catalans*, Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, 1985, p. 15.

23. Fernando CHUECA GOITIA, *Historia de la arquitectura*, p. 157.

24. Josep PUIG I CADAVALCH, *L'arquitectura romànica*, p. 389-392.

La tècnica dels mestres Comacini, originaris de la zona del llac Como, s'estengué ràpidament pel nord d'Itàlia i, des d'allí, probablement s'estengueren per la Provença fins a arribar a Catalunya.

Aquests mestres nord-italians han deixat prou testimonis documentals i arquitectònics de la seva tasca durant el segle XI. No obstant això, cal preguntar-se si els Comacini van arribar a Catalunya o si l'estil llombard que observem a les nostres terres és tan sols conseqüència de la seva innovació, i per tant realitzat per artistes catalans que havien après la tècnica d'aquests mestres.

Conclusions finals

Per finalitzar la nostra aportació a l'estudi de l'art romànic català centrat en l'anàlisi del campanar de torre de tipus llombard a la comarca de l'Alt Urgell i al Principat d'Andorra, hem de concloure i proposar que el promotor del conjunt de cloquers de tipus llombard que apareixen en aquestes contrades degué ésser el bisbe de la Seu d'Urgell, com a senyor espiritual d'aquestes terres, ja que aquest bisbat era un nucli receptor i emissor dels corrents innovadors del segle XI.

Aquesta hipòtesi ens refermaria la influència que aquest centre de cultura, paral·lelament al proper monestir de Sant Serni de Tavèrnoles, pogué tenir en els edificis de les contrades pròximes. Aquest cenobi, d'arquitectura monumental, malgrat haver perdut en el decurs del temps una part del seu edifici, sembla evident, pels vestigis visibles, que degué afegir-hi al conjunt un important cloquer de planta circular.

El possible model llombard d'aquest campanar degué ésser un model en el qual s'emmirallaven els mestres constructors que edificaren els cloquers de Santa Coloma d'Andorra i Sant Martí d'Ars. Pel que fa als analitzats de tipologia de planta quadrada, els hem de considerar com uns exponents tardans de l'estil que s'imposà arribat de la Llombardia a la Catalunya del segle XI, treballats per uns mestres constructors que coneixien l'estil llombard i que feren perdurar aquest gust estilístic en terres de la Catalunya més occidental al llarg del segle XII.